

MEVLÂNÂ VALİHÎ'NİN HAYATI VE ONUN IŞIĞINDA XVI. ASIR BİR OSMANLI VÂİZİNİN KARIYERİ

H. Mustafa Eravcı *

Özet

“Edirneli Valihî ve Kurdzade” diye bilinen Mevlânâ Valihî, medrese tahsili gördükten sonra Halvetî tarikatının kolu olan Gülşeni’ye intisap ederek, tasavvuftaki merhaleleri kat etmiştir. Aynı zamanda şair olan Valihî, bu eğitimden sonra Osmanlı ilmiye teşkilatında vâiz olarak işe başlamış ve hayatı boyunca geniş Osmanlı coğrafyasında vâiz ve müderrislik rütbesinin çeşitli seviyelerinde hizmet etmiştir. Bu çalışma onun hayatının bilinmeyen yönleri ile vâizlik den müderrisliğe uzanan kariyerini aydınlatıyor.

Anahtar Kelimeler: *Mevlânâ Valihî, Vâiz, Müderris,*

Abstract

The Career of Mevlana Valihi

Mevlânâ Valihî, is known as “Edirneli Valihî and Kurdzade”, having graduated from the medrese entered to Gülşeni order which is the branch of Halvetî order, in which he promoted the stage of sufism. Having completed his education Valihî started his profession as vâiz and served in several rank such as vâiz and müderris in the large geography of the Ottoman. This study illustrates an unknown way of his life as well as his progression from vâiz to müderris.

Key words: *Mevlânâ Valihî, Vâiz, Müderris,*

Osmanlı devletinde ilmiyeye ait kurumların erken tarihi henüz yeterince araştırılmış ve tartışılmamıştır. Bir çok çalışma, 18. ve 19. asır bürokratik hayat üzerinde yoğunlaşmış durumdadır. Bu teşebbüsler kurumun ıslahatı çerçevesinde ele alınıp, daha ziyade o yüzyılım idareye ait birimlerindeki orijinal materyalleri arasından tanzim edilmiştir. Bunların sonuçları büyük çoğunlukla onların toplum ile devlet içindeki rollerini ve niceliklerini yansıtır. Meşihat arşivinden halihazırda yeterince istifa edilememesinden dolayı 16. asır ilmiye teşkilatı içinde yer alan birimler ile bunların yönetim ve işleyişleri hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Fakat buralardaki hiyerarşik usulün erken gelişme aşamaları kurumlarda önemli görevler icra eden şahsiyetlerin hayat hikayelerinin ışığında veya birkaç karşılaştırma ile ortaya konabilir. Zira kurum üyelerinin bazıları kendi doğrulukları içinde bireysellikleri gibi önemlidir. Bunlar erken dönemin yükselen bilgileri ile bir bütünlük içinde ve metot dahilinde

* Yrd.Doç.Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi,
hmeravci@hotmail.com

incelendiği zaman onların kariyerleri üzerindeki mümkün olan bilgileri analiz etme imkanı vermektedir. Böyle bir değerlendirme ise bu kurumlara nasıl personel temin edildiğini, aynı zamanda ne gibi fırsatlar bunlara mümkün olduğunu gösterir. Ne yazık ki şeyhülislam ve kadı gibi yüksek rütbeli ulemanın mesleki terakkileri hakkında bazı araştırmalar yapılmasına rağmen orta ve küçük rütbeli memurların çoğu üzerinde şimdiye kadar çok az bir çalışma vardır. Çünkü bunlar yüksek rütbeyi amaçlamalarına rağmen çeşitli nedenlerden dolayı başarısız olmuşlardır; fakat Osmanlı idari yönetiminin işleyişinde mühim katkıları vardır.

Osmanlı bürokrasinin edebiyat ile çok yakın bağlantıları söz konusudur. 16. asırdan itibaren Osmanlı yönetim merkezlerinde divan katibi olarak mesleğe başlayan bir çok kişi kariyerlerinin terakkisi için divan şiiri veya nesir yazısı ile uğraşmışlardır.¹ Diğer yandan tasavvuf yolunda mesafe alan bir çok kişi de sarayda etkili bir konuma gelmiş ve onların merkezleri bürokraside ilerlemek isteyenler için sıkça uğranan bir mekan olmuştur.² Kuşkusuz edebiyatın gelişiminde ve bir din adamı olarak halkın yönlendirilmesinde onların rolleri yeterince izah edilmiştir. Fakat ilmiyede görev yapan ulema ile edebiyat ve tasavvuf arasındaki karneler Osmanlı metinlerinde henüz yeterince tamamen analiz edilmemiştir.

Mevlânâ Valihî' bu tip edebiyat ve tasavvuf adamıdır. Ancak onun hayatı ile yapıtları ve mesleki kariyeri konusundaki bilgiler bir çok yönden boşluklar içermektedir. Şimdiye kadar biyografisini hazırlayan araştırmacılar³ ise bu belirsizlikleri aydınlatmak yerine tezkire türü eserlerdeki kaba taslak bilgiyi toplamakla yetinmişlerdir. Halbuki ilmiye teşkilatı içinde orta rütbede görev almış bir kimsenin hayatının ve kariyerinin dikkatlice derinlemesine incelenmeye ihtiyaç vardır.

Mevlânâ Valihî, çağdaşlarından⁴ ayırt edilmek için Edirneli Valihî olarak bilinip, bir Türk şeyh ve şairi olarak ün yapmıştır. Aynı zamanda "Kurd Mu'arrif" olarak adlandırılan bir cami hizmetlisinin oğlu olduğundan "Kurd-zâde" diye anılmıştır. Valihî çocukluk yıllarında babasının cami hizmetlisi olması münasebetiyle Osmanlı kültür dinamiklerinin en önemlilerinden biri olan cami kültürü ile yetişmiştir. Kaynaklarda onun hangi yerel mektep de ve daha sonra medreseler de eğitim ve öğretim gördüğüne dair açık bir bilgi bulunmamakla beraber, daha sonra günlük 50 akçe alan bir müderris

¹ 16. asırda Edebiyat ile bürokrasi arasındaki bağ ve Ta'likzade örneği için bkz Christine Woodhead, "From Scribe to Litterature :"*The Bulletin of British Society for Middle East Studies* 9 1982, 54-70 .Kezâ Gelibolulu Mustafa'nın sekreterlikten defterdarlığa kadar yükselmesi için yazmış olduğu edebi eserler için bkz Cornell Fleischer,*Tarihçi Mustafa 'Âlî : Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (çev.A.Ortaç) İstanbul 1996.

² C.Fleischer, *aynı eser*, 57.

³ Ö.Faruk Akgün, "Mevlânâ Valihî"*İA*; Th.Menzel, "Mevlânâ Valihî"*Eİ*

⁴ Vâlihî XVI.asır Osmanlı-Türk Edebiyatı sahasına mensup şairlerin bir çoğu Vâlihî mahlâsını taşımaktadır. Bunların öndegelenlerinin biyografisi için bkz. Ö.Faruk Akgün, "Tokatlı Vâlihî"*İA*. 187

olarak ilmiye teşkilatında görev alması en-az Ellilik bir medreseden mezun olduğunu gösterir⁵.

O, daha önce hem medrese hem de tasavvuf yolunu takip ederek ün kazanan Şeyh Bedreddin⁶ gibi medrese tahsilinden sonra örgün öğretim yolundan ayrılarak daha ziyade yaygın eğitim yönü ağır basan sufi dergahların kapılarını çalmıştır. Nitekim 16.asır tezkirecilerinden Ahdi'nin, onun çeşitli şeyhlere mürid olduğuna⁷ dair kaydı onun bu konudaki teşebbüslerini göstermektedir. Valihî niçin herhangi bir tasavvuf koluna girmek istemiştir? Çünkü o dönemde hem alim hem ortadoks sufi tipi aynı kişide toplanabiliyordu, böylece geniş kitlelere seslenebilen halk dervişî tipi ortaya çıkıyordu. Ayrıca belli başlı kentlerde kadı ve önemli medreselerde müderris olarak meslek hayatına başlamak ile ilmiyedeki üst kademelere kadar yükselmenin zorlukları vardı⁸. Ana meslek yoluna giremeyen yani müderrisliğe ve kadılığa giremeyen medrese mezunları imam veya hatib olarak bir camiye atanıyorlardı. Bu tür görevler genellikle dinsel vakıflar tarafından sağlanırdı.⁹ Muhtemelen bu çerçevede Valihî, medrese tahsilinden sonra merkezi yönetim üzerinde etkin olan çeşitli tarikatlara intisap etme girişiminde bulunmuş ve en sonunda bunların en önemlilerinden biri olan Halvetî tarikatının bir kolu olan Gülşeni'ye girmiştir. Bu bağlamda Edirne'de bu tarikatının şubesinde şeyh olan Aşık Musa Efendi'ye¹⁰ mürit olmuştur.

Bu tarikatın seyrü sülük adabına dair temel kriterleri Edirne'de halvethaneler de yerine getiren Valihî, Gülşeni tarikatının kurucusu Veli İbrahim'in Kahire'de Bâbüzzüveyla yakınlarında inşa ettirdiği asitaneye (ana merkez binasına) gitmiştir¹¹.

⁵ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 1999, 64. H. İncalcık, II.Mehmed döneminde Edirne'de iki adet Ellilik medrese, 1529 tarihinde ise irili ufaklı 40 tane medresenin olduğunu yazmaktadır. (H.İncalcık, *The Ottoman Empire*, London 1995, 168-69) Ayrıca 16. asırda müderris olacak bir talebe medresede “ Hariç” ve “Dahil” derslerini gördüğüne dair bir icazetname ahırdı. Bu konu ile ilgili bkz. Mefail Hızlı, “Osmanlı Klasik Döneminde Medrese”, *Türkler Ansiklopedisi*, 426

⁶ Şeyh Bedreddin'in biyografisi için bkz. Michel Balivet, *Şeyh Bedreddin*, İstanbul 2000, 32-53

⁷ Ahdi, *Gülşen-i Şu'ara*, Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi, nr.107, vr.213b

⁸ Medreseden mezun olan müderris ve kadı adayı Anadolu'da vazife alacaksa Anadolu, Rumeli'de görev yapmak istiyorsa Rumeli Kazaskerine mürakat ederek rüznâme defterine mülâzım olarak kayıd edilirdi. Daha sonra ilgili Kadıasker ihtiyaca binaen bunları hangi alandan mürakat etti ise ona göre kadı veya Müderris olarak atardı. (Müderris atamaları için bkz. Mefail Hızlı, *aynı makale*, 429; kadılar için bkz. Feda Şamil Arık, “Osmanlılar'da Kadılık Müessesesi”, *OTAM*, Ankara 1997, 11). Ancak ilmiye teşkilatındaki kadroların geç boşalması ve atamalarda himayeci geleneğinin etkili olmasından dolayı müderris veya bir şehir merkezinde kadı olarak işe başlamanın zorlukları vardı. Nitekim Gelibolulu Mustafa 'Âlî, âlim olmak istemesine rağmen ilmiye teşkilatındaki bu kadrolardaki tıkanıklıktan dolayı divan katibi olarak mesleğe başlamıştır. XVI.asır Osmanlı yönetimindeki bu çarpıklığı Nüşhâtü's Selâtin adlı eserinde sert bir dille eleştirir. C.Fleischer, *aynı eser*, 32-33

⁹ C.Fleischer, *aynı eser*, 16

¹⁰ Mustafa Kara, “Gülşeniye”, *DİA*, 257

¹¹ Nev'izade Atâî, *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri*, Hz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989,c.II 365;Kezâ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1972, c.II 422

Onun buraya ne zaman gittiğini tespit edemiyoruz. Ancak bu teşebbüsünde sufilik mertebelerindeki sıvirmesi kadar tarikat merkezinin Mısır'da bulunması ile buranın o günkü İslam dünyasındaki eğitimciler ve öğrenciler için bir cazibe merkezi olmasının etkisi büyüktür. Nitekim o postmişin olan Hayali Efendi olarak bilinen Emir Ahmed Çelebi'nin müridi olarak tarikat mertebelerini kat ederek şeyhlik mertebesine ulaşmıştır¹². Diğer yandan bu esnada o, daha önce öğrendiği Arapça'yı geliştirerek pratiğe dönüştürmüş ve Darü'l-kütüp'deki İslami eserleri tetkik ederek, İslami konulara nüfuz etmiştir.

Erken döneme ait tezkirecilerin ondan bahsetmemesi, Valihî'nin 1546 yılları sonrasına kadar Mısır'da oturduğuna bir delâlettir. Edirne'ye döndükten sonra burada meslek hayatına vâiz olarak başlamıştır. Onun hangi camide bu görevi yerine getirdiği bilinmemekle beraber babasının hizmet ettiği yada Gülşeni tarikatının şubesi ile bağlantılı olan bir camide hizmet etmiş olmalıdır. Gerçekte çocukluğundan beri cami hizmetlerinden uzak olmayan Valihî, resmi olmasa dahi müezzinlik ve imamiyet görevlerini yapmıştı. Bu pratik birikimini sahn düzeyindeki bir medrese tahsili ile taçlandırması ve akabinde tasavvuf yolunda kazandığı merhale hiç beklemeden ona vâiz olarak mesleğe başlamanın yolunu açmıştır. Çünkü bu dönemde vâizler medrese tahsilini görmüş ve özellikle de tasavvuf yoluna girmiş olanlar arasından seçilirdi¹³.

Edirne'de muhaddis, müfessir ve müzekkir olarak geniş bir faaliyet gösteren Valihî, vermiş olduğu vaazlar ile halkın gönlünde taht kurarak, bölgede nüfuzlu bir şahsiyet haline gelmiştir. 16. asır meşhur Osmanlı tezkirecilerinden Aşık Çelebi ve Atâi, onun irşât ve nasihat vadisindeki sürükleyici ve derin muhtevâlî hitabetinden dolayı vâizlik sanatının büyük ustaları olarak bilinen Cahîz, Hüseyin, Vâiz-i Kâşifi ve Esmâî gibi şahsiyetler mertebesinde göstermişlerdir.¹⁴ Ayrıca Atâî' onu, ilme aşık ve hayran, güzel yüzlere düşkün, temiz bir aşk ile daima coşan, olgun ve gönül ehli bir insan olarak tanıtır¹⁵. 16. asır ünlü Osmanlı tarihçisi Gelibolulu Mustafa 'Âlî ise Nusred-name adlı eserinde onu vâizler zümresinin meczubu olarak tanıtır¹⁶. Bütün bu yüksek kabiliyet ve erdemlerine rağmen o, mütevazı, alçak gönüllü olup, edebî ulvî değerlerini kendinde toplamıştı. Yaratıcı ve mantıklı fikirleri ile insanlara bir aydınlık misali, onların müşkülâtlarını çözmeye bir din adamında bulunması gereken bütün bilgi ve birikimlere

¹²Nev'izade Atâî, *aynı eser*, 365; Mustafa Kara, *aynı makale*, 257

¹³Cahit Baltacı, *XV-XVI. asırda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, 57

¹⁴Kınalı-zade Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şuara* (Hz. İbrahim Kutluk) Ankara 1989 c.II. 1022-1023. Bu konu ile ilgili bilgi müellif eserinde, "meydan-ı va'az ve nasihatde merd-i savağan olmuştu. Bu eyamda olan va'azların tamam be-namlarından ve ta'ife-i kiramun hayli itibar sahiplerindedir." olarak yer alırken, Nevizade Ata ise "Edirne'deva'az ve mezkur ve muhaddis ve müfessir olup enfâs-ı pür-sözü meclis-i va'az u nasihatı kerim ve ahendılan şedad hilkatı nerm itmekle asrında misal Esmâî ve Cahîz-ı hem-paye-i Hüseyin va'az olmağın" diye verir. Nev'izade Atâi, *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyiller* (Hz. Doç. Dr Abdülkadir Özcan) İstanbul 1989 c.2. 365

¹⁵Nev'izade Atâî, *aynı eser*, 365

¹⁶Gelibolulu Mustafa 'Âlî, *Nusret-nâme*, British Museum Add.22,011, Londra, vr. 107b

sahip bir şahsiyet idi¹⁷. Bu hüviyetinden ve daha sonra Şirvan'da müderrislik ile müftülük görevini üslenmesinden dolayı o, mevlevîyet mertebesine yükselmiştir. Gerçekte bazı büyük ulema ve şeyhler için kullanılan "Mevlânâ" sözcüğü Osmanlılarda kadıların, müderrislere unvan olmuştur¹⁸.

Yukarıda ifade edilen güzel hasletlerine karşın hemşehrisi şair Emiri'nin ve bazı hal tercümesine temas eden tezkire yazarlarının kayıtlarından az da olsa Valihî'nin başka yönüne ışık tutacak bilgiye de sahibiz. Nitekim o, 971 (1563/1564) tarihinde kötü tabiatlı bir vâ'izle garip bir tartışmaya girmiş ve bu yüzden Edirne'den sürgüne gönderilmiştir¹⁹. Bu hadiseden öyle anlaşılıyor ki Valihî heyecanlı bir mizaca sahiptir. Cami kürsülerinde verdiği vaazları coşkulu ve acıkıcı bir şekle dönüştürmesinde bu karakterin etkisi olmalıdır.

Selimiye caminin açılışında bulunması bu süre zarfında onun İstanbul'da veya Edirne'ye yakın bir yerde bulunduğu ihtimaline delalet ederse de, 'Âlî'nin 1578 Şark seferinden önce Mevlânâ Valihî'nin günlüğü otuz akçe vazife ile Erzurum'da Yakutiye Medresesinde müderris olarak hizmet ettiğini²⁰ beyan etmesi onun muhtemelen bu sürgün esnasında Anadolu'da bulunduğuna işaret eder. Çünkü bu dönemde normalde bir müderrisin otuzlu bir medreseye terakki edebilmesi için yirmili bir medresede iki veya üç yıl hizmet etmesi gerekmektedir²¹. Bu temel prensiple Valihî'nin müderrislik kariyeri hakkındaki bu son derece kıt bilgiler bir bütün halinde değerlendirildiği zaman onun bilinmeyen bir yirmilik medresede görev yaptığı daha sonra Otuzlu medreseye terakki ettiği ortaya çıkar. Edirne den ayrılış ve dönüş tarihleri böyle olasılığı kuvvetlendirmektedir. Normal dışı bir atamanın gerçekleşmesi halinde Valihî'nin bu göreve, çağında nadir vuku bulan²² himayecilik geleneği dahilinde gelmiş olmalıdır.

Daha ziyade geniş kitlelere hitap eden vâizlik görevinden hiyerarşik olarak dikey veya Osmanlı ilmiye mensupları arasında her zaman var olan yatay geçiş²³ dahilinde müderrisliğe geçen Valihî, daha küçük grupların eğitim ve öğretim işleriyle uğraşmıştır. O, bu faaliyetler çerçevesinde Kelam, Hadis, Fıkıh dersleri ile beraber belağat dersini

¹⁷ Beyani Mustafa bin Carullah, *Tezkiretü 'ş-Şuarâ*, (haz. İbrahim Kutluk), Ankara 1997, 314

¹⁸ Ergenç Özer, *XVI. yy.da Ankara ve Konya*, Ankara 1995, 133. Ayrıca Mevlevîyyet alan büyük kadıların için bkz. Feda Şamil Arık, *aynı makale*, 11

¹⁹ Emri, *Divan*, Üniversite Kütüphanesi, TY nr. 5549 vr.104a; Nevi zade Atai, *aynı eser*, c. II, 365; Faik Reşat, *Eslâf*, İstanbul 1972, 138; Beyani, *aynı eser*, 314

²⁰ Gelibolulu Mustafa Ali, *aynı eser*, vr.111a-111b. Bu medrese Moğol hükümdarı Olcaytu zamanında Erzurum'da valilik yapan Cemalettin Hoca Yakut tarafından inşa ettirilmiştir bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, 36, kezâ Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum*, İstanbul 1936, 150-52

²¹ Cahit Baltacı, *aynı eser*, 26-27

²² Örneğin Şair Baki, saraydaki dostlarının yardımı ve şiir yeteneğini göstererek Padişahın emri ile mülazim olmuş ve bir yıl sonra müderris olarak atanmıştır. Bkz. İ.H.Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1976, 46

²³ İber Ortaylı, *Osmanlı Kadısı*, Ankara 1994, 120-1

hem teorik hem de pratik olarak vermiştir. Nitekim ‘Âlî, Şemseddin Sadr medresesine atanması hususunda ki beratta, O’nu çok hızlı kavrayan ve ifa eden bir müderris, ayrıca gizli ilimlere sahip ve Halvetî tarikatının fikirleri ile aydınlatan bir münevver²⁴ olarak tanıtılması onun Yirmilik ve Otuzluk Medreselerde okutulan müfredat²⁵ ek olarak tasavvuf dersleri de verdiği göstermektedir.

Valihî’nin Anadolu’dan Edirne’ye ne zaman döndüğü hakkında kaynaklarda kesin bir tarih olmamakla beraber gelişmelerden öyle anlaşılıyor ki, Selimiye camiiinin açılışından önce Edirne’de bulunmakta idi. O, ehliyetinden ve şöhretinden dolayı 1574/982’de tamamlanan Selimiye Camii vâ’izliğine atanmış ve burada ilk Cuma vaazını irâd etmiştir²⁶. Selimiye camii kürsü şeyhliği, Fatih veya Süleymaniye gibi gözde camilerdeki vâizlerin rütbe statü bakımından günlüğü otuz akçe olan bir müderristen daha yüksek seviyede olduklarını gösterir. Yine bu görevden Selimiye caminin yönetiminde etkin olan mutasarrıf heyetinin Halveti tarikatı menşeli olduğu anlaşılmaktadır.

16. asırda orta seviyede bir vâizlik kariyerinde İslam dinin temel bilimlerine hakim olmak istenmek de ise de daha ziyade söz ustalığı ve coşkulu anlatım tarzı öne çıkmaktadır. Ayrıca atama işlerinde camiyi yaşatmak için kurulmuş olan vakfın mutasarrıfı vaizlerin atanmasında belirleyici olup adayı müftülüğe teklif ederek atama prosedürü işletilirdi. Bu yöneticiler de genelde tasavvuf ehli arasından oluşmakta idi. Ancak ünlü camilerdeki kürsü şeyhliği için ekstra yetenekler istenmiştir. Nitekim Kınalızade Hasan Çelebi, Valihî’nin vaizlik hünerini sağlam kelime hazinesine ve yüce manzum sözleri(ayet ve veciz sözler gibi) coşkulu bir şekilde kullanma yeteneğine bağlamaktadır²⁷.

1577 yılı sonlarında merkezi hükümetin İran’a harp açması ile Valihî’nin bahtı açılmış ve sefere vâiz olarak iştirak etmiştir. Burada şu sual akla geliyor: İstanbul gibi Osmanlı kültür merkezinde daha ünlü alimler ve hatipler var iken niçin Valihî bu seferde böyle önemli bir göreve atanmıştır? Kuşkusuz onun mesleki kariyerinin terakkisinde önemli bir dönüm noktasını teşkil eden bu görevlendirmede onun meşhur hatipliği veya İstanbul’daki Gülşeni tekkelerin merkezi hükümet üzerindeki

²⁴ Gelibolulu Mustafa ‘Âlî, *Nusret-nâme*, British Museum, Add.22,011, Londra, vr.111a. “Mühendis-i bünyan-ı fehm ü idrak müderris-i eyvan-ı zihn-i derrak olub, hücerat-ı samiye-i bevâtını ulum-ı hikem envarıyla münevver ve halvet-i havatır-ı kudsi mevâtını ve allemeke malem takun ta’lam asarıyla her ayine ruşına vü envar kıla gelmiştir.”

²⁵ XVI. asırda Osmanlı Medreselerinin seviyeleri ve buralarda okutulan dersler için bkz. Ahmed Turan Arıkan, “ XVI. asır Osmanlı İlimi Hayatına Genel Bir Bakış”, *Osmanlı* Ankara 1999, 44-50

²⁶ Ömer Faruk Aktün, *aynı makale*, 187-88.

²⁷ “Meclis-i va’azında raha pendni-nuş idenler elem ve ihzan cihanı feramuş ideridi. Ve her birinin umman-ı cenanı deryalar gibi huş idib, ravasf-ı nasa’ih irşad nişanı ile pür-coş u huruş olurlardı. Bu fende dahi tabi’i sağlam kelimat ve ebyat-rasin ve şamihdir” bkz. Kınalızade Hasan Çelebi, *aynı eser*, 1022.

etkinliğinden daha ziyade²⁸ Halvetî tarikatının Azerbaycan orijinli olmasının etkili olduğu söylenebilir²⁹.

Mevlânâ Valihî'nin Şark seferi esnasındaki görevi hakkında detaylı bilgi mevcuttur. Sefer hakkında bu güne ışık tutan çağdaş kaynaklardan özellikle Nusretname Valihî'nin bu esnadaki hizmetlerine yer vermektedir. Kuşkusuz bunda onun konumu kadar serdar Lala Mustafa Paşa'nın münşisi ve mezkur eserin müellifi 'Âlî arasındaki dostluk etkili olmuştur. Nitekim o, zikredilen eserinde Çıldır zaferinden sonra kendisine Halep'in Tımar Defterliği tevcih olduğu zaman Mevlânâ Valihî'nin kendisine bir tebrik olarak "tarih-i tehnît nazm itmişti" şeklinde tarih düşürülen bir şiirini vermektedir³⁰.

1578-80 Osmanlı-İran harbinde sefer vâizi olarak Mevlânâ Valihî'nin hizmetleri hitap ettiği kesim ve amaçları bakımından iki grup da değerlendirilebilir. Aynı zamanda onun bu esnadaki faaliyetleri sefer vâizinin de görev sahasını ortaya koymaktadır.

²⁸ Bu dönemde özellikle saray çevresinde etkili olan Halvetîyye tarikatı şeyhleri için bkz. C.Fleischer, *aym eser*, 57.

²⁹ Zira Halvetî tarikatının önemli üyelerinden Yahya Şirvani (1464) bu tarikatın şubasını Azerbaycan'da Bakü çevresinde açmış ve tarikatın yayılması için çalışmıştı. (bkz. M.Baha, Tanman, "Halvethane", *DİA*, 257) Dolayısıyla Safavi baskısına rağmen hala bu tarikat gizli olarak faaliyette olup Şirvan bölgesinde etkili durumdaydı. Ayrıca Azerbaycan'da doğup gelişen Safaviye tarikatı ile Halvetîyye aynı kökte yani Zahidiye'de birleşiyordu. Her iki tarikatta kurulduğundan beri Ehl-i beyt sevgisi öne çıkmış fakat sunni çizgiden çıkmamıştı. Ancak Safavi şeyhlerinin ehl-i beyt sevgisini siyasi amaçları için kullanmaya başlamalarından sonra farklılaşma süreci başlamıştır. İşte zikrettiğimiz olaylar arasındaki münasebetten dolayı, bu tarikatların çıkış noktalarına ve orijinal fikri boyutlarına hakim bir şahsiyetin merkezi hükümet tarafından dikkate alınarak ataması gerçekleştirilmiş olmalıdır.

³⁰ Mevlânâ Valihî'nin sözleri olarak kaydedilen bu kıtalar, Nusretnamenin Hazine ve British Museum nüshalarında yoktur, fakat diğer nüshalarda mevcuttur. Farklılıklar için bkz. H.Mustafa Eravcı, *Mustafa Ali's Nusret-name*, (Basılmamış Doktora Tezi) Edinburgh 1998, c.II, 415

Hezz eshâbına 'Âli Beğ olup ser-defterdar
Rakm-ı fazl u kemâlatına yok hadd-şûmâr
Halebün olmasa tımarına defterdar ol
Ehli tımarı sefer derdi kalurdu bî-mâr
Sefer-i Şarkda maksûdu günü doğdu seher
Kıldı 'irfânla Şirvanı ğarik envâr
Ve Valihî gibi bir eksikli beşaretler idüb
Didi târfhini: oldu Halebe defterdar

Ayrıca bu dostlukta 1570 yılında Ali'nin Halvetî şeyhi Sarhoş Bali Efendi'ye intisabının çok büyük etkinliği olmalıdır. Bkz. J.Schmidt, *A study of Mustafa Ali's Kühü'l -ahbâr*, Leiden 1991, 101

Mevlânâ Valihî sefer esnasında sefer imamları ile beraber ordunun dinî vecibelerinin yerine getirmesinde önderlik etmiş, aynı zaman da güzergah boyunca ortaya çıkan problemleri şerri açıdan değerlendirmiştir. Bunlardan başka sefer vâizi olarak o, Osmanlı ordusunun diğer bir İslam devleti askeri güçlerine karşı savaşmasındaki zorluğundan dolayı orduyu savaşma arzusu içinde tutmak üzere kuran ve hadis kaynaklı referansları sık sık işleyerek nasihat etmiştir. Nitekim Osmanlı ordusu Tiflis'e girdiği zaman serdar burada bir cami inşa ettirerek oranın giderleri için gerekli vakıf kaynaklarını tahsis etmiştir; daha sonra Mevlânâ Valihî minbere çıkıp Cuma hutbesinde bu seferin mahiyeti ve dinen caizliğine Kuran'daki ayetler ve Rasulullah'ın sünnetinden örnekler sunarak açıklık getirmiştir.³¹ Gerçekte İran'a harp açılmasının özellikle ilk aşamasında (Ocak 1578) dönemin şeyhülislamı Ebu Suud Efendinin Safavilerle savaşmanın caizliğine dair fetvalarını yayımlayarak savaşı şeran meşrulaştırmıştı³². İkinci olarak sefer güzergahında bulunan, Anadolu insanının manevi dünyasında engin bir yer işgal eden Hz. Mevlânâ, Şemsi Tebrizi ve Sadreddin Konevi gibi şahsiyetlerin mezarlarını ziyaret edilerek³³ ordunun maneviyatı artırılmıştı. Bunlara ek olarak sefer vaizinin yukarıdaki faaliyetleri ise sürdürebilir ve artırılan "cuş u hurûş" içindir.

Osmanlı ordusu Çıldır ve Koyungeçidi muharebeleri sonrası Ereş şehrine girdiği zaman, sefer vâizi Mevlânâ Valihî, 16 Recep 986(18 Eylül 1578) Cuma günü Sünni usullere göre Cuma eda etti. Bu durum bütün Şirvan halkında sevinç coşkusu olan gözyaşı ve gönül sevinci getirdi. Bunun için Allah'a hamd edip yeni fatihlere dua ettiler. Hiç şüphesiz ki bunda elli yıldan beri bölgede Cuma namazının eda edilmemesi ve buralarda eshab-ı kibara küfür edilmesinin büyük bir etkisi vardır. Cuma eda edildikten sonra bir emri hümayunla Mevlânâ Valihî zafer sahibi Osmanlı ordusuna ve yerli halka nasihat etti³⁴. Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi sefer vâizinin görevi Osmanlı fetih politikasının ilk aşamasında uygulanan tedbirler çerçevesinde şekillenmiştir. Çünkü Osmanlılar feth ettikleri bölgede askeri faaliyetlerinin yanında bir dizi kültürel çalışmalarda bulunurlardı.³⁵ Bu bağlamda sefer vâizi yeni feth edilen bölgenin halkını kazanmak amacıyla vaazlarını şia gibi ehli beyt sevgisini düstur edinen ve Azerbaycan kökenli Halvetîye tarikatının fikirleri ile donatarak vermiştir. Nitekim 'Âli, bu nasihatlerde Osmanlı Sultanın kuvveti ile ulema-yı Rum'un yıldızlı uslubuna dikkat

³¹ Harimi Rahimzade İbrahim Çavuş, *Zafername-i Sultan Murad Han*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY No.2372, vr.17a

³² H.Mustafa Eravcı, *aynı tez*, c.I, 77

³³ H.Mustafa Eravcı, "Osmanlıların Şark Seferleri ve Konya" SÜ. *Türkiyat Araştırmaları*, Konya 2000

³⁴ Gelibolulu Mustafa 'Ali, *aynı eser*, vr.107b; 'Âli, Mevlânâ Valihî'nin bu özelliğini şu şekilde açıklıyor: "Emir-i hümayunla bu kullarına hemrah ve nush u pendle 'asakir-i nusret-measine dil-h'ah olan kıdvetü eshabı'n-nasih ve't-tezkir umdetü erbabı'l-kemalatı ve't-takrir-va'izler zümresinin meczub-ta'ihî Mevlânâ Valihî senakarları ki firaz-ı minberde Ali nasihatler ve gah mahafil-i balaterde padişah-ı 'alem-penah hazretlerinin irtika'-yı saltanatları du'asına mudavemetler idüb".

³⁵ Halil İnalıcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 1954, 104-110.

çekerek, özellikle vaizin bölge halkı ile ordu mensuplarının dikkat etmesi gereken noktalar üzerinde durduğunu belirtir³⁶.

Şirvan'ın zaptından sonra Serdar Lala Mustafa Paşa büyük bir divan toplayarak feth edilen diğer bölgelerden başka Şirvan bölgesinin tanzim ve muhafazası için idareye dair bir dizi faaliyetlerde bulunarak; Özdemir oğlu Osman Paşayı Şirvan serdarlığına, Saruhan beyi Kaytas beyi Ereş beylerbeyliğine, sefere defterdar kaymakamı olarak iştirak eden Göğüşzade Mustafa Çelebiyi Şirvan hazine defterdarlığına³⁷ ve sefer vâizi Mevlânâ Valihî'yi Şeyh Şah'ın Şemahi'de inşa ettirdiği Şemseddin Sadr Medresesine günlükü 50 akçe olmak üzere müderris olarak atadı. 'Âlî, ayrıca onun müderris olarak atanması hususundaki beratta ek görev olarak Şirvan'da ortaya çıkan problemleri çözmek için müftülük vazifesinin de ona tevcih edildiğini söylemektedir³⁸. Daha ziyade Osmanlı devletinin ilk devirlerinde kadılık, müderrislik ve müftülük tek şahısta toplanırken sonraları hudutların gelişmesine muvazi olarak müesseselerde kurumsallaşma sağlanarak her üç vazife de ayrı ayrı kişilerin uhdesinde toplandı³⁹. Bununla beraber Valihî örneği hala XVI.asrın son çeyreğinde yeni feth edilen topraklarda ilk devir geleneğinin devam ettiğini gösterir gibi ise de gerçekte bu tür görevlendirmeler Osmanlı fetih politikası dahilinde değerlendirilmelidir. Zira onlar bu politikanın ilk aşamasında daha pratik sonuçlar elde edebilmek amacıyla bu tür görevleri tek kişi üzerinde toplamıştır.

Mevlânâ Valihî'nin Şirvan'dan Edirne'ye ne zaman döndüğü bilinmiyor. Eğer döndü ise Safaviler'in Şirvan'ı zaptından sonra muhtemelen 1579 baharında Edirne'ye dönmüş olmalıdır⁴⁰. Ancak muahhar kaynakların onun ölüm tarihi ile eserleri ve mezarının yeri hakkındaki bilgileri Üsküplü Valihî'nin verileri ile karıştırdıkları göz

³⁶ Gelibolulu Mustafa 'Âlî, aynı eser, vr.107b.

³⁷ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1993, 64-69.

³⁸ Gelibolulu Mustafa 'Ali, aynı eser, vr 111b; Vilayet-i Şirvan fetvası dahi tefviz-i vecih olunup ihya-yı ulumuddin ve ibka-yı şerayi-i seyidül- mürselin niyyetine madam ki eyyam-ı tahsilde Mevlânâ-yı fazilet meabun ıftay ile ifedesi ve tullab-ı zevi'l-elbabun meclis-i şerifinde istifadesi hasebi ile ruz be-ruz zuhur u bürüz eyleye. Beyan olunan mevacic-i beyyinee ve ta'yin kılınan za'f ma'iyyetine sine, kemal-i istihkakla mutasarıf ola.

³⁹ Cahit Baltacı, aynı eser, 56.

⁴⁰ Safavi veziri Mirza Selman'ın büyükçe bir Kızılbaş ordusu ile Şemahi'yi muhasara etmesi (24 Kasım 1578) ve sonrasında Şemahi'nin kale kısmı hariç diğer mahallelerinin Safavilerin eline düşmesi, aynı zamanda kızılbaş birliklerinin bir kısmının yardıma gelmekte olan Kırım Han'ının kuvvetlerini Molla Hasan Irmağında bozguna uğratmaları Şirvan'daki Osmanlı yönetimini derinden sarsarak çözülmeye ve bunun sonucunda panik halinde bölgeden kaçışlara neden olmuştur. Kaynaklar ağır Safavi taarruzu ve katliamı karşısında amirlerinin sözünü dinlemeyerek kaçan firarilerin sayısını iki bin civarında vermektedir. bkz. Bekir Kütükoğlu, aynı eser, 89-97. Diğer yandan Osman paşa ile beraber Demir Kapı'ya çekilen birlikler arasında ve daha sonraki Şirvan hadiselerinde Mevlânâ Valihî'nin isminin geçmemesi onun da firariler arasında olabileceği ihtimalini vermektedir. Tezkire müelliflerinin onun hayatının sonuna kadar Selimiye camiinde kürsü şeyhliğine devam ettiğini beyan etmeleri bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

önüne alındığı zaman o, Şemahi'yi Safaviler'in istirdadı esnasında ölmüş olmalıdır. Aksi durumda Atai kaynaklı sonraki eserlerdeki onun ölüm tarihi ve Selimiye camiindeki vâzlik görevine dair bilgi doğru kabul edilirse o, Kızılbaşların Şemahi'yi zaptı esnada diğer firarilerle beraber Anadolu'ya kaçmış olmalıdır. Bu bağlamda tenzili terfiye muhatap olarak hayatının sonuna kadar Selimiye camiinde kürsü şeyhliğine devam etmiştir. İslam Ansiklopedileri'nde Valihî maddesini kaleme alan müellifler, bu görüşü esas alarak ve çeşitli tezkire türü kaynaklardaki şüpheli ve çelişkili verileri karşılaştırarak onun ölüm tarihini 994 (1586) yılı olarak kabul ederler ve vasiyeti gereğince de Tunca kenarındaki Şeyh Şuca haziresine defnedildiğini yazarlar⁴¹.

Valihî'nin bir vâiz olarak kariyeri oldukça çeşitli ve ilginç görünmesine rağmen dönemi için olağan dışıdan ziyade meslek de görev alanlar için numune timsalidir. Aynı şekilde bu Sahn ve Süleymaniye gibi ihtisas medreseleri hariç, orta dereceli medreselerde görev yapan müderrisler için de geçerlidir. Vaiz olmayı hedefleyen bir kişi Osmanlı medreselerinde okutulan Belağat, Fıkıh, Kelam, Hadis ve Tefsir derslerini alarak icazetname alması gerekirdi. Bu müfredatı içerdiğini gösteren diploma ilmiye teşkilatında 20lik bir medresede müderris olarak görev almak isteyen bir kişi için de zaruri idi. Sefer vaizi seçiminde daha titiz bir seçim yapılıyordu. Sıradan bir vaizden farklı olarak dini bilgilere hakimliği ile söz söyleme ustalığını Selimiye ve Süleymaniye gibi camilerde kanıtlamış, sözü ile özü bir karakter çizen yani takva ehli vaizler arasından tercih edilirdi. Bunlardan başka eğer sefer bir Darü'l-İslam toprağına yapılacaksa vaizlerde o bölgenin dinî ve kültürel tabanına uygun formasyon aranmıştır. Bunlar açık bir şekilde Valihî'nin biyografisinde görülmektedir.

Valihî'nin kaleme aldığı eserlerin bir çoğuna bugün biz sahip değiliz. Olanlarda ise hayatına dair ve kariyerinin detaylarına ait bilgiler bulunmamaktadır. Bununla beraber Câmi'ün-nezâir ve Mecmu'atü'n-nezâir gibi 16. asrın ikinci yarısına ait şiir mecmualarında, şiir kaleme alan Valihi, bunları âşıkane ve mutasavvifâne bir vadede yazmıştır. Ayrıca tezkire türü eserlerde olmamasına rağmen Bursalı Tahir, onun bir Divan'ından bahsetmektedir⁴². Bu edebi eserler Valihî'nin bu alandaki yeteneği hakkında hem ipucu vermekte hem de edebiyat çevreleri ile arasının iyi olduğunu göstermektedir. Onun bu şiir ve tarih manzumelerini⁴³ niçin, nerede ve ne zaman yazdığı bilinmiyor. Ancak döneminde sıkça başvurulan kariyer terakkisi için yazdığı izlenimini vermektedir. Nitekim Aşık Çelebi'nin onu Molla Câmi ve Hafız yolunu takip eden bir şair olarak tanıtmış⁴⁴ üslupta olduğu kadar kariyer terakkisinde de onların

⁴¹ Kaynaklar Edirneli Valihî'yi Üsküplü Valihî'nin ölüm tarihini karıştırdıkları için farklı tarihler vermektedirler. Bu verilerin analizi için bkz. Ö. Faruk Akün, *aynı makale*, 188,

⁴² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1972 c.III, 422.

⁴³ Kınalızade Hasan Çelebi, *aynı eser*, 1023.

⁴⁴ Aşık Çelebi, *Meşâirü's-su'arâ*, (neşr M.Owens) London 1971 vr.76a.

yolunu takip ettiğini gösterir⁴⁵. Ayrıca Şark seferi sırasında ‘Âlî’yi tebrik için yazmış olduğu mısralar onun bu konudaki teşebbüslerinin bir başka kanıtıdır.

Sonuç olarak, burada takdim edilen Valihî’nin hayatına ve kariyerine dair tablo 16.asır Osmanlı ilmiye teşkilatında vâiz ve müderris gibi rütbelerde hizmet eden personelden istenen yeteneğin ve bilginin sıralamasını aydınlatıyor; ayrıca onun aynasında bu görevlilerin icraatlarına dair bazı ip uçlarını veriyor. Mevlânâ Valihî’nin vâizlikten müderrisliğe terakkisi teşkilat içindeki hiyerarşik prosesin nasıl işlediğinin de alametlerini vermektedir. Sahn düzeyinde bir medreseden alınan icazetname mesleğe girişte temel kriter olmakla beraber adayın işe başlama ve kariyer terakkisinde tasavvuf ve edebiyat ile ilişkisi ile bu çevrelerle olan güçlü bağın da etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahdi, *Gülşen-i Şu’ara*, Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi, nr.107
Akgün, Ö.Faruk, “Tokatlı Vâlihî” *DVİA*
Akgün, Ö.Faruk, “Mevlânâ Valihi” *DVİA*
Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 1999
Arik, Feda Şamil, “Osmanlılar’da Kadılık Müessesesi”, *OTAM*, Ankara 1997
Arıkan, Ahmed Turan, “XVI. Asır Osmanlı İlmî Hayatına Genel Bir Bakış”, *Osmanlı*, Ankara 1999
Aşık Çelebi, *Meşâirü’ş-şu’arâ*, (neşr. M.Owens) London 1971
Balivet, Michel, *Şeyh Bedreddin*, İstanbul 2000
Baltacı, Cahit, *XV-XVI.asırda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976
Beyani Mustafa bin Carullah, *Tezkiretü’s-Şuarâ*, (haz. İbrahim Kutluk), Ankara 1997
Beygu, Abdurrahim Şerif, *Erzurum*, İstanbul 1936
Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1972
Emri, *Divan*, Üniversite Kütüphanesi, TY nr. 5549
Eravcı, H. Mustafa, “Osmanlıların Şark Seferleri ve Konya” *SÜ. Türkiyat Araştırmaları*, Konya 2000
Eravcı, H. Mustafa, *Mustafa Ali’s Nusret-name*, (Basılmamış Doktora Tezi) Edinburgh 1998
Faik Reşat, *Eslâf*, İstanbul, 1972
Fleischer, Cornell, *Tarihçi Mustafa ‘Âlî: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (çev.A.Ortaç) İstanbul 1996
Gelibolulu Mustafa ‘Âlî, *Nusret-nâme*, British Museum Add.22,011, Londra
Harimi Rahimizade İbrahim Çavuş, *Zafername-i Sultan Murad Han*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY No.2372

⁴⁵ Bunların biyografileri ve cariyeleri büyük ölçüde Valihî’nin mesleki terakkisi ile örtüşmektedir. Bkz. Tahsin Yazıcı, “Hafız-ı Şirâzi”, *DVİA*, 94; kezâ, Ömer Okumuş, “Câmi Abdurrahman”, *DVİA*, 94 .

- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *Türkler Ansiklopedisi*
İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire*, London 1995
İnalcık, Halil, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 1954
Kara, Mustafa, "Gülşeniye", *DVIA*
Kınalı-zade Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şuara* (Haz. İbrahim Kutluk) Ankara 1989
Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1993
Menzel, Th., "Mevlânâ Valihî" *EI*
Nev'izade Atâî, *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri*, (Haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul
1989
Okumuş, Ömer, "Câmi Abdurrahman", *DVIA*
Ortaylı, İlber, *Osmanlı Kadısı*, Ankara 1994
Özer, Ergenç, *XVI. yy.da Ankara ve Konya*, Ankara 1995
Schmidt, J., *A study of Mustafa Ali's Kühü'l-ahbâr*, Leiden 1991
Tanman, M.Baha, "Halvethane", *DVIA*
Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993
Uzunçarşılı, İ.H., *İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1976
Woodhead, Christine, "From Scribe to Litterature" *The Bulletin of British Society for
Middle East Studies* 9 1982
Yazıcı, Tahsin, "Hafız-ı Şirâzi", *DVIA*

H.Mustafa Eravcı